

УДК 821.161.1-31“19”

А.А. Висоцький

**ЛАДОГА В ПРОЗІ М. СЕМЕНОВОЇ:
ХУДОЖНЯ РЕКОНСТРУКЦІЯ ЖИТТЯ
СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСТА
ТА ЇЇ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ**

Стаття третя

*...было неподалеку и капище со множеством
деревянных словенских Богов, а в нем, за оградой,
на голову превосходя остальных, возвышался
могучий Перун... Пелко пообещал себе непременно
добраться туда и посмотреть на Бога,
проверить: вправду ли он столь грозен на вид,
этот золотоусый покровитель ратных людей!*

М. Семёнова. Пелко и волки

Ладозька дружина очолюється вождем, який не є вихідцем з місцевого середовища. Рюрик М. Семенової – з вагірів (вагріів), одного з племен балтійських слов'ян. Старшими гриднями у Рюрика є старградські варяги, «самому князю ближники» [30, с. 361]. Завдяки войовничим амбіціям князя, данині, яку він збирав з підлеглих територій, його дружина перебуває в постійному контакті з різними племенами, окремі представники яких і поповнюють лави княжого воїнства. Після того, як «сел княжить в Ладогі Рюрик, – пише М. Семенова, – ...молодцы стали отовсюду стекаться к нему – посмотреть на великого предводителя и себя ему показать. Вдруг да осчастливит, остаться велит, допустит себе послужить...» [27, с. 312].

Серед таких дружинних відчайдухів був і герой повісті «Пелко и волки» словенин Ратша, «скиталец приبلудный» [30, с. 262]. «Князь Рюрик не был первым, кому он служил. От прежнего вождя он тоже ушёл обиженным да ещё швырнул ему под ноги когда-то подаренный

меч: тот пусть служит тебе, княже, кто слыхом не слыхивал про честь! И был прав: бегом убежал тогда с первого своего поля тот молодой князь, бросил своих, Ратша чудом отбился один от двадцати...» [30, с. 366].

Рюрикова дружина – загін відбірних бійців, для яких війна є єдино достойною справою, – перебуває у ладозькій фортеці. М. Семенова дає змогу читачеві побачити, де саме мешкають – окремо від слуг та рабів – гридні Рюрика. «...вокруг себя увидал: хоромину таких размеров, что весь Олавов корабль встал бы посередине. – ділиться враженнями врятований Рюриком від гніву норманів Тверд, якого на певний час залишили жити у княжих кметів. – В полу – сразу несколько очагов для тепла, по стенам – лавки широченные, над лавками, по бревенчатым стенам – ковры дорогие и добрые меховые шкуры. И оружие повсюду. Щиты посечённые, мечи в ножнах и топоры в чехах. Дружинный дом!» [28, с. 408].

Дружинний колектив, до якого пристав у Ладозі Ратша, має певні особливості. «Тут брали лучших из тех, кто странствовал сам собой по холодному Варяжскому морю, искал удачливого вождя. А был ли на свете вождь славнее Рюрика из племени вагров?» [28, с. 420]. Воїнство Рюрика, як і будь яку ранньосередньовічну дружину, об'єднують не родинно-генетичні зв'язки, а уявлення про спільну ратну долю й удачу, яка втілена у вожді [13]. Дружина «...легше всотуе людей, які випали із свого родового чи племінного середовища, адже тут ціниться не ступінь кривності, а воїнські доблесті й відданість вождю... Становище дружинника двоїсте. Воно є почесним у випадку успіхів її вождя. Але шаноба ця не є постійною. За злетом може настати крах. Піти в дружину, це завжди підвищений ризик. Тому туди прямували люди особливого складу, йшов їх природний відбір та акумуляція. Неминуче у них вироблялася специфічна матеріальна й духовна субкультура» [13].

В епоху раннього середньовіччя на берегах Балтики взаємодіяли північно-германські, фінські, слов'янські, балтійські, англійські, ірландські, франкські, візантійські, східні та інші культурні компоненти. Тому дружина Рюрика – поліетнічна, «на дванадесяти языках

говорила. Были варяги, называвшие князя смешно: кнез. Были свеи, англв, эсты, были даже датчане, с которыми варяги от века то люто дрались, то вместе шли против саксов» [28, с. 419]. Сама Ладога і дружина її князя якраз і є сприятливим середовищем для інтенсивної культурної взаємодії у багатьох сферах – в озброєнні, кінському спорядженні, в одязі, прикрасах, бенкетному посуді, у поховальних обрядах тощо [10, с. 82].

«Механізм» такої соціокультурної взаємодії був підмічений Твердом з повісті «Лебеди улетают». Спостерігаючи звичаї словен, співвітчизників одного з кметів, Жизномира, хлопець з осудом розмірковує: «Но те, с чужаками побратавшись, от обычая прадедовского отплёвываются не поспешили. И оружие держали словенское, и порты-наряды. А Жизномир даже штаны кожаные завёл, будто только-только с корабля! Хотя Рюрик на свой корабль-снекку ни разу его не брал. И Дажьбог весть, возьмёт ли. Однако Жизномир и стоял уже не со своими, а с варягами, пересмеивался с ними. И казалось невольню: заговорит по-словенски, так не чисто заговорит...»

Этого я за ним что-то не примечал, пока жил в дружинной избе. Теперь вот приметил. А присмотрелся бы получше, может, ещё бы и бляшку какую урманскую на нём разглядел...» [28, с. 420]. Так М. Семенова «унаочнює» один із шляхів розвитку «міжнародного синкретизму дружинної моди» [10, с. 82].

У варязьких кметів-побратимів М. Семенова акцентує прикметну деталь – воїнське татуювання, «замечательные узоры, вкрапленные... острой иглой. Иглу ту макали поочерёдно в разные краски, и по живой коже ползли волшебные змеи, летели хищные птицы. И каждый нёс соколиное знамя – кто на плече, кто на груди...» [26, с. 78].

Воїни ладозького князя добре знаються на хитрощах не тільки ратної, а й лікарської справи. У повісті «Лебеди улетают» з досить реалістичними подробицями виписана сцена лікування пораненого Тверда гриднем Жизномиром: «– Чего скособочился?»

Я рассказал нехотя, как был ранен стрелой. Он велел показать, обмял тело короткими сильными пальцами и присвистнул:

– Да у тебя весь кончик там! Ложись – вынимать стану.

Дело худое, но не с воином спорить о ранах. Да и не хотелось мне с ним спорить, не хотелось совсем ничего говорить. Я лёг на лавку. Я не закричу.

– Ишь, гнили-то, – пробормотал Жизномир. Нащупал что-то и дернул, и всё моё тело вдруг стало похоже на надутый пузырь: тронешь, зазвенит, а уж лёгкое, только что само собой в воздухе не плывёт. А потом я вроде и поплыл куда-то над лавкой, над полом, над дымным очагом в полу... И даже когда Жизномир раскалил железный прут и прижёт, чтобы больше не гнило, я и это почувствовал словно бы издалека» [28, с. 406–407].

Перебування в дружині мало свою приналежність. З одного боку, існувала економічна зацікавленість у такому перебуванні, позаяк воєнна й торговельна діяльність забезпечували досить високий і відносно стабільний прибуток. Ще більшого значення мав соціальний фактор: здобуття могутніх покровителів в особі князя, його сподвижників, всієї воїнської корпорації, можливість завдяки особистим якостям різко підвищити свій суспільний і правовий статус. Сама приналежність до дружинного колективу сприймалась як своєрідний привілей [18, с. 42–45]. Тому зрозумілим є те збудження, яке охопило місцеву молодь у романі М. Семенової «Валькирия», коли поблизу селища головної героїні зі своїми кметями з'явився воевода ладозького князя Рюрика Мстивой: «Весские, корельские, словенские парни летели как пчёлы на сладкое – хоть одним глазком взглянуть на варягов. Ходили за воинами след в след, просили дать поддержать секиру или копьё, заводили робкие разговоры о собственном лихом молодечестве. Былая охотничья жизнь уже казалась безрадостной, лишённой удалства и забав. Подумаешь, снять с дерева белку, один на один свалить шатуна или пройти по порогам, не оцарапав кожаной лодки...

<...> За воинами стоят суровые Боги. Как скалы, растущие к небу из спокойной чёрной воды. Посмотришь, и дух зайдётся от страха, а не отвести глаз! Воины дарят себя Перуну, хозяину молний, на них пребывает грозная благодать. Бой для них – не простая сшибка из-за добычи, это – служение. И жертва, если понадобится... Перед воинским Богом в страхе мечутся Домовые, ныряет поглубже в омуты

Водяной, отстапают, склоняют седые головы хранители-предки...» [26, с. 24–25].

Отож, життя учасника дружинного колективу – особливої організації всередині тогочасного суспільства – оточував ореол слави й звитяги, таємнича аура обраності. Витоки такої виокремленості сягають варварських дружин римського часу й доби Великого переселення народів (IV–VII ст.) [13]. Приміром, древньогерманські воїни вірили в свої магічні перевтілення у звірів під час битви, вірили в це і їхні одноплемінники [6, с. 104–147]. Чи не тих давніх часів відчувається відлуння у прізвиськові, яким у повісті «Пелко и волки» люди наділили Ратшу? «Ратша... трёх лет ещё не провел у Рюрика в дружине и ни с кем вроде особо не ссорился, но славили его – хуже не выдумаешь. Звали... за глаза – Ратшей-оборотнем. Кто первый дал ему это прозвание и за что, с собой принёс или уже в Ладогe наградили, люди не помнили. Поговаривали, что его мать была некогда отдана для ублажения лютого волка, тревожившего скот. ...Отведённая в лес и привязанная к дереву, пригожая девка как-то спаслась и потом родила сына: были у того сына зеленоватые неласковые глаза и волосы не тёмные, не светлые – цвета железа, волчьего цвета!» [30, с. 262–263].

Претендент на воїнське братство проходив жорсткий професійний відбір та ініціації. У романі «Валькирия» головна героїня, Зима, потрапляє до лав обраних воїнів саме через такі випробування. До речі, участь слов'янських жінок-войовниць у бойових діях засвідчують джерела минулих епох. Скажімо, про одну з них ідеться у «Діяннях данів» Саксона Граматика (XII–поч. XIII ст.), у фрагменті про битву при Браваллі (VIII ст.) («Вісна, жінка суворого норову й досить досвідчена в ратній справі, була проводиркою склавського війська...» [3]. Пишуть про це й візантійські автори – приміром, Скілиця (XI ст.), розповідаючи про війну з київським князем Святославом у X ст. («Знімаючи зброю з убитих варварів, ромеї знаходили між ними мертвих жінок у чоловічому вбранні, які билися разом із чоловіками проти ромеїв» [Цит. за: 4, с. 130]).

* * *

У Ладозі та на прилеглих землях, де відбувається дія у вищевказаних творах, контакти слов'ян з фінно-уграми та скандинавами віддзеркалені також у поховальних старожитностях регіону [5, с. 56–59].

Дослідження могильників, які оточують територію Ладоги, дають підстави фахівцям стверджувати, що різні за походженням групи ладозької общини ховали своїх небіжчиків у певних місцях, практикуючи різноманітні поховальні обряди. Найбільш відомі й значні з-поміж цих могильників – родові усипальниці, т. зв. сопки, величезні поховальні насипи перших поселенців, словен новгородських, які створювалися у VIII–X ст. і в спеціальній літературі мають поліетнічну інтерпретацію (скандинавські, слов'янські або дослов'янські – угро-фінські чи балтські ознаки [15, с. 47–48; 5, с. 56–57]); ґрунтові могильники, що їх пов'язують із балтською, фінно-угорською, ранньослов'янською культурами; кургани в урочищі Плакун, розташовані рядами на правому березі Волхова, з похованнями за різними обрядами – спаленням та трупопокладенням [5, с. 58–59; 20]. В окремих плакунських могильниках археологи вбачають паралелі до південно-скандинавських поховань представників вищих станів епохи вікінгів. Ця обставина змушує науковців пригадати історіографічну версію про тотожність літописного Рюрика і Рюрика Фрісландського (Ютландського) і висловити припущення, що похований на Плакуні чоловік прибув до Ладоги з південної Данії і є якщо не самим Рюриком, то принаймні одним з його супутників [16, с. 57].

Будучи розташованими по берегах Волхова, могильники, цей символ історичного ландшафту ранньосередньовічної Ладоги, створюють своєрідний сакральний шлях при в'їзді та виїзді з неї. Вивисуючись над місцевістю, ці поховання, які добре видно з води, були об'єктом поклоніння місцевих мешканців своїм померлим предкам і родичам [7]. Тому некрополь – важлива особливість картин Ладоги у М. Семенові.

Підступи до Ладогои показані в романі «Меч мёртвых» очима тих, хто входить у річку Мутну (Волхов), піднімаючись до міста: «Сначала из-за поворота Мутной оказали себя острые вершины курганов. Словене-корабельщики начали снимать шапки, кланяются. В курганах обитали их предки, сто с лишком лет назад поселившиеся в этих местах, а теперь хранившие очаги своих внуков и правнуков. Не живет человек на земле, пока не пустит корней. Пращуры же, приведенные к устью Ладожки-речки, пущенной плыть по Мутной личиной Перуна, устраивались надолго. И потому, не спеша ставит избы и рубить горюдок, перво-наперво избрали доброе место для почитаемых могил. А когда минуло время и пришел кон умирать – легли в землю, которую полюбили, накрепко привязали к ней свой род.

Кланялись курганам и варяги. Это племя, вагиры, издавна проложило сюда путь через море, селилось здесь, ставило свои избы подле словенских. А после битв с Рагнарными датчанами каждый ходил на кладбище поминать если не родственника, так друга.

Харальд, ...сын Рагнара Лодброка склонял голову перед курганами, возле которых, очень может быть, убивали на тризнах пленников датчан» [27, с. 115–116].

Як же відлунюють історико-археологічні подробиці поховальних традицій мешканців Ладогои в художніх реконструкціях М. Семенової? Звернімось до відповідних текстів. У повісті «Пелко и волки» читаємо, як поблизу Ладогои корел Пелко побачив «могучий курган князя Вадима, обложенный понизу камнями, окопанный священным рвом. Его вершина была ещё острой, ещё не оползла от оттепелей и дождей» [30, с. 371]. «Могила-корабель» Вадима хлопец розпізнав по особливих знаках, які вказували на те, що похований тут чоловік і воїн: «Не зря, наверное, выложили весь его холм понизу камнями, будто Перуну, грома хозяину, требу принесли...» [30, с. 325]. Пам'ять підказала Пелко, знайомому і з словенськими звичаями, деякі подробиці поховального дійства: «Ясней ясного увидел он князя Вадима, уложенного на высокий, нарядно застланный помост; и пустое место подле него на этом последнем княжеском ложе; вот кладут на пушистый ковер юную девушку, заносят над нею блестящий

жертвенный нож!.. А у ног князя стоят в ожидании смерти связанные рабы...» [30, с. 326].

Для представників нижчих верств населення не споруджували поховальних ящиків, укладених в камеру з колод, яку вкривали дерев'яним настилом, заваленим кам'яними плитами й буличниками і прикритим кораблем чи великим човном [5, с. 58]. Простолюднів, рабів ховали за «спрощеною» обрядністю, як це показано у вищезгаданій повісті. «Велик ли труд погresti вольноотпущенницу! Это не княгиню знатную земле предавать. Для Красы не разводили огня, не опускали в земную глину сруба-домищица. Вырыли ямину поглубже, и Тельвар бросил туда, на дно, свой широкий плащ.

Но зато подарков Красе нанесли – от сердца, от души! Пирог пышный и кашу румяную, сбитень в кружечке и квашеную морошку. Колечко стеклянное и поясок с медными бляшками... Тельвар подошёл самым последним. Разжал крепко стиснутый кулак и надел на Красу дорогие синие бусы. То ли в кости выиграл у кого, то ли получил за песни в награду...» [30, с. 468–469].

В іншій повісті, «Лебеди улетают», скандинави свого померлого від ран співвітчизника Гуннара збираються спалити в кораблі [28, с. 440] – звичай, типовий для дружин вікінгів і репрезентований у Скандинавії та за її межами, в місцях особливої активності норманських дружин [8, с. 194]. Знахідки заклепок та цвяхів (поруч із накопичниками стріл, намистами, срібними позолоченими бляшками, льодохідними шипами тощо) в одному з могильників поблизу урочища Плакун говорять на користь того, що це – поховання в ладді, під час якого могли приноситься людські жертви [5, с. 57]. «...– Урмане богатую тризну по нём справили..., – розповідає у тому ж творі Добриня Твердові про те, чим закінчилася історія з Олавом. – Восьмерых рабов в могилу зарыли...» [28, с. 410].

Одну з могил гостей з Північних Країн бачить герой повісті «Пелко и волки»: «вся обложенная плоскими камнями и сама похояая на длинный корабль. Этого народу испокон веку немало приходило в ладожские края. Откуда знать – может, сам князь Рюрик свалил его в яростной битве, а после, уважая храброго врага,

позволил товарищам павшего предать тело земле? Или, наоборот, пришёл человек тот с миром, построил себе кузницу и много лет ковал в ней всем добрым людям на радость, продавал воинам боевые ножи и наконечники для стрел, а пригожим девчонкам – блестящие и звонкие пустотелые бусы?» [30, с. 324]. М. Семенова, яка трепетно ставиться до історико-археологічних подробиць, спирається тут на припущення про північноєвропейське (скандинавське) походження власника відкритої археологами майстерні другої половини VIII ст., пов'язаної з ковальським та ювелірним виробництвом, – ремісника (очевидно, з о. Готланд), який міцно осів на землях словен і став одним із перших ладожан [22].

Кургани в Ладозі споруджували не лише скандинави. «А чуть дальше поднялся курган морехода-варяга, совсем недавний, ещё толком не высохший, в земле по бокам его – угли и зола. Какой-нибудь отчаянно дерзкий грабитель, что вздумает разрыть этот курган и поживиться закопанным серебром, наткнётся в глубине на обугленный борт ладьи, прикрывший доверенное земле. И неуступчивый вагрский дуб, выросший на солёных ветрах и до железной крепости закаленный морской водой и огнем, надолго задержит лопату могильного вора, если не остановит её совсем. Он, корабль, верно проносивший холодными просторами своего хозяина-храбреца, он, взошедший с ним на погребальный костёр и мчавший его теперь призрачным морем, в лучах нездешней звезды – он ли не отстоит славного праха от поругания и от жадности людской!» [30, с. 324]. За цими рядками прихована ще одна характеристика зображуваної письменницею ранньосередньовічної епохи. Як свідчать сучасні дослідники, у західних слов'ян побережжя Балтійського моря, в тому числі й у вагрів-вагірів, яких, за М.Семеновою, привів із собою Рюрик в Ладугу, «курганний обряд поховання набув розповсюдження практично синхронно розповсюдженню сопок на Північному Заході Русі. <...> Досить характерним є географічний розкид пам'ятників: вони представлені у деяких віддалених один від одного анклавах від Вагрії та Вендланда на заході та нижньої Вісли на сході» [17].

Проте повернімось до нашого героя.

Опинився серед словенських, варязьких та скандинавських могил, корел Пелко відчув певний дискомфорт: «...обступили кургани, и повеяло жутью, и будто перестало хватать вольного воздуха, и даже весёлый солнечный свет показался не таким ярким, как повсюду вокруг... <...>

Но вот вдруг будто показалось знакомое с детства лицо: проглянул в кустах маленький домик из тех, что ставят над сожжёнными костями корелы и меряне. В таком домике-крошке всё совсем как в мире живых: есть бревенчатые стены, есть берестяная кровля и дверь, плотно притворённая от снега и дождя. Есть лавка и стол, чтобы душа предка, залетевшая погостить, не осталась бесприютной и не обиделась. Есть даже прорезанное окошечко – пусть поглядит добрая душа, как живут-могут оставшиеся на зелёной земле, пусть порадуется детям и внукам, их молодости и счастьем...

Пелко долго не мог заставить себя отойти, всё гадал, кем он мог быть, этот неведомый корел» [30, с. 323].

* * *

Серед відкриттів ладозьких археологів останніх десятиріч – не тільки поховальні старожитності, а й прямокутна у плані будівля, з опорними стовпами, площею понад 120 м² зі сторонами близько 11 м, з могутніми дворядними стінами, очевидно, без даху. Тут були знайдені різні ритуальні предмети. Порівняння цього комплексу з язичницьким святилищем IX–X ст. на поселенні Гросс-Раден та язичницьким храмом в Арконі на о. Рюген дозволило фахівцям виступити з припущенням про культове призначення цієї ладозької споруди [5, с. 55].

У М. Семенової знане в окрузі святилище було розташоване на околиці Ладogi. Полонений воїнами Рюрика і доправлений в Ладogu корел Пелко із жахом думає про те, що тут його «убьют, принесут в жертву грозным словенским Богам. Сказывают люди, куда как горазды эти Боги полакомиться жаркой кровью молодых, сильных телом врагов...» [30, с. 266]. Але хлопця ніхто приносити в жертву не збирався, і пізніше він зміг сам ближче побачити місцевих богів.

«Святилище лежало на високому речному березу, там, где каменные обрывы полукругом вторгались в самое русло, преграждали прямой путь бегучей воде. Словенские Боги жили совсем рядом с могилами, или, может, это могилы вплотную обступали святилище, стремясь под сень Божества... <...>

Золотоусый Бог стоял лицом к реке – на восток. В три человеческих роста высился он за бревенчатой оградой, за священным рвом, через который заказан был путь всему, враждебному людям. Со своей кручи он первым приветствовал солнце, встающее из-за непроходимых лесов, и светлая тайна зарождалась меж ними на искрящейся дорожке в речных волнах. Нынче, правда, солнечный Бог какой день уже прятался в тучах, но надежда жила: ярко пылал во рву перед Перуном брат Дажьбога-Солнца, неугасимый Огонь. Заботливые руки питали его дубовыми дровами, не давали в обиду шумному ливню, многоснежной метелице-пурге. <...>

Пелко думал о Перуне и о жертвах, которые, наверное, каждый год ему здесь приносили. Стояло же перед изваянием тяжёлое каменное кольцо, принимавшее в себя и душистые цветы о восьми лепестках, собранные в лесу, и хлеб свежий, а в великие и ратные дни – кровь могучих рыжих быков и молодых пленников, приведённых из боя!» [30, с. 343, 344].

За головного бога Ладоги, якого тут шанували і словени, і варяги, у М. Семенової править Перун, – очевидно, в контексті тих самих ладозько-балтійських паралелей, про які вже йшлося вище.

* * *

Підводячи деякі проміжні підсумки, можна сказати, що картини життя ранньосередньовічної Ладоги, що їх бачить читач у повістях та романах «Ведун», «Пелко и волки», «Лебеди улетают», «Валькирия», «Лебединая дорога» та «Меч мёртвых», цілком суголосні поглядам тих археологів та істориків, які захоплюються ідеєю одвічно ключової ролі Ладоги в житті Балтійського регіону та Русі. На їхню думку, Ладога стає головним центром-фортецею довколишніх племен з державно-об'єднувальними, ринковими та контрольно-пропускними

функціями, замкненими на особі місцевого князя та його оточення. У зоні впливу Ладоги, перебували весь, іжора, лопь, багата приладозька чудь, головним скарбом якої були дорогоцінні хутра [11]. За них місцеві племена, придбавали прикраси, посуд, зброю, дорогі тканини. Ці ж хутра приваблювали сюди північних «находників», котрі виступали чи то як купці, чи то як посередники у міновій торгівлі між Ладогою та аборигенами [9, с. 43, 52].

Гості-мореплавці зводили собі великі «готелі» для тимчасових зупинок, які були і сховищем товарів, і місцем зборів, і місцем нічлігу. У цих колективних приміщеннях члени купецьких артілей мешкали, поки йшла торгівля та ремонтувалися кораблі [23, с. 93]. Місто задовольняло потребу прибульців у такій стоянці та зацікавленість і впевненість місцевого населення у реалізації своєї продукції [19, с. 215–216, 220–221; 14, с. 54].

Добробут Ладоги ґрунтувався не лише на торгових операціях, а й на контактах з довколишнім фінномовним населенням, що стимулювало розвиток склоробного, косторізного, деревообробного, суднобудівного та інших ремесел. В економічному розвитку Ладоги, очевидно, помітну роль відігравала й работоргівля [34, с. 219–223].

У М. Семенової Ладога набуває значення прадавнього, природного міста. Така його інтерпретація акцентується зв'язками з природним довкіллям, яке уособлюють навколишні ліси, ріка, Ладозьке озеро (літописне «озеро Нево»), звідки приходять у Ладогу і добро, і зло. Ладозький спосіб життя, яким він показаний в інтерпретації письменниці, не відповідав традиційному укладові навколишніх племен. Світові непролазних хаш, боліт і річок протистояло створене людськими руками укріплене місце – втілення певного порядку. Життя ладожан регулювалася тими або іншими поведінковими нормами. Приватна сфера діяльності людини втілювалась у домі, в сім'ї як малій соціальній спільноті, а публічна – за межами двору, на вулиці, під час віча, при участі в політичних колізіях, воєнних, будівельних заходах. Ладозьке суспільство – і це загальна тенденція ранньої історії Русі – переживає стан дезінтеграції. Місто письменниці має нову систему особистих зв'язків, що проявляє себе в

сусідській допомозі різних форм. У Ладозі, на думку письменниці, зникає поглиненість особистості родом, її статус не розчиняється в статусі групи, як це властиво варварському суспільству. У поліетнічному середовищі Ладоги на зміну послабленим кривим, родовим зв'язкам приходять відносини територіальні, сусідські.

В художніх реконструкціях ладозького життя у М. Семенової ідентифікуються історико-археологічні ознаки загальноєвропейського характеру, про які неодноразово писав, приміром, той же А. Кирпичников: риси колегіального управління Ладогою; наявність торжища й капища; зв'язок з водними шляхами й торгівлею; контроль за розташованою за межами міста податною територією; певний рівень розвитку ремесел; поліетнічний склад населення, яке ховало своїх представників на топографічно відокремлених кладовищах; нестабільність частини населення, пов'язаного з сезонною торгівлею; використання жителями виробів різного походження; в цілому торгово-ремісничий, а не аграрний характер місцевої економіки. Справедливості заради скажу й про те, що інша група дослідників (С. Кузьмін, А. Селін) певна того, що наявні археологічні матеріали суперечать характеристикам Ладоги, які подібні наведеним вище; деякі з цих характеристик не можна підтвердити або довести археологічно, а письмові джерела на цей рахунок відсутні [12; 24].

Як би там не було, які б фахові дискусії не точилися навколо статусу й ролі Ладоги, М. Семенова користується своїм правом митця на вибір існуючої концепції або її моделювання, спираючись на наявні факти. А в цих фактах М. Семенова орієнтується дуже добре, про що свідчать підготовлені нею перекази скандинавських та слов'янських міфів «Поєдинок со Змеєм» [31], популярна енциклопедія «Мы – славяне!» [29], видання ««Быт и верования древних славян» [25] та нарис «Я расскажу тебе о викинггах» [32]. Літописний документ, археологічний матеріал нашої авторки приховані в художній канві творів, розчинені в ній, переплавлені в образи, в живу конкретику матеріального світу й побуту народу, без ґрунтового знання якого не можна писати художній твір. Власне кажучи, у цьому й полягає специфіка праці історичного прозаїка як митця,

покликаного створити наочну картину життя, перетворивши історичний факт, узятий з документів та спеціальних джерел, у систему художніх образів [1, с. 139].

У створенні авторського образу Ладоги у М. Семенової помітну роль відіграють просторові номінації. Її повісті й романи несуть у собі згадки про міські пристані, вулиці, торжище, дружинні помешкання, княже подвір'я тощо. За всім цим стоїть та чи інша подія, ладозькі просторові номінації багато що повідомляють про специфіку міста, постаючи своєрідною його закодованою історією. З цієї точки зору авторський підхід суголосний класичному, вальтерскоттівському, творець якого колись теж звик уявляти собі історичні події на тому клаптикові землі, де вони відбувалися, і, з іншого боку, місцевість або споруда викликали у нього гостре бажання уявити пов'язані з ними події [21, с. 453–454].

Давноминула доба набуває зримі риси у сценах дружинного побуту, життя міщан-ремесників, весільних обрядів, картинах торжища тощо. Результати археологічних розкопок у всьому їхньому розмаїтті залучаються письменницею для передачі обстановки життя «стольной» «Государыни Ладоги». Включені в побут героїв, ці речі живуть у свідомості, переживаннях людей далекої епохи як частка їхньої поточної сучасності, що надає особливу історичну й психологічну достовірність оповіді. Така увага письменниці до історико-культурних подробиць робить її твори корисними для задоволення пізнавальних інтересів читачів. Тому видається надто категоричним твердження В. Толкачової, яка вважає, що розглянуті твори М. Семенової «не наділені історичною достовірністю, їхня функція суто розважальна», а сама письменниця не ставить перед собою мету зобразити життя Русі IX ст. «з документальною точністю» і використовує у своїх книгах «мінімум вірогідності та максимум вимислу» [33]. Більш прийнятною є точка зору В. Валітової, котра переконана, що реконструкція історичної дійсності у М. Семенової «не лише розважає читача, але й захоплює його, зацікавлює історією свого народу, оскільки основні історичні події, навколо яких будується сюжет, згадуються лише мигцем або переказуються дуже коротко. Погляд

автора спрямований на деталі світу, на стосунки між героями, на хитросплетення їхніх доль, на красу обрядів і вірувань, які з'являються в тексті побіжно, як звичайна річ – спочатку для персонажа, а незабаром уже й для читача, який «перенісся» в минуле. ...у цьому випадку це не можна назвати мінусом» [2].

М. Семенова демонструє прагнення відтворювати минувшину через індивідуальне сприйняття людей зображуваної епохи. Герої письменниці постають водночас і як соціальні типи, і як особистості з неповторним внутрішнім світом. Її обізнаність з відповідним матеріалом реалізується як у деталізованій різноплановій інформації, так і у волінні авторки домогтися відповідності психології персонажів визначальним властивостям історичної епохи.

Звернувшись до художнього відображення однієї з переломних епох в історії Русі, М. Семенова розглядає своїх героїв не позаісторично, як раз і назавжди дані сутності, але як дітей свого часу, що вони в специфічній формі переломлюють у своїй свідомості, поведінці, способі життя характерні особливості доби.

Література

1. Александрова Л. Советский исторический роман (типология и поэтика). Київ: Вища школа, 1987. 160 с.
2. Валитова В. Мифологическая реконструкция истории в творчестве М.Семеновой. URL: <http://elar.ufru.ru/bitstream/10995/24409...iurg-2014-124>
3. Грамматик Саксон. Деяния данов. URL: <http://norse.ulver.com/src/other/saxo/index.html>
4. Диакон Лев. История. Москва: Наука, 1988. 239 с.
5. Дубов И. Новые источники по истории Древней Руси. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. 176 с.
6. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. Москва: Прогресс, 1987. 384 с.
7. Кирпичников А., Губчевская Л. Старая Ладога как явление культуры и истории. URL: <http://viktor-popov.narod.ru/Starayaladoga.htm>
8. Кирпичников А., Дубов И., Лебедев Г. Русь и варяги (руско-скандинавские отношения домонгольского времени). Славяне и скандинавы. Москва: Прогресс, 1986. С. 189–297.

9. Кирпичников А. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы. Славяно-русские древности. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. Вып. I. С. 38–79.
10. Кирпичников А., Лебедев Г., Булкин В., Дубов И., Назаренко В. Русско-скандинавские связи в эпоху образования Древнерусского государства (IX–XI вв.). *Scando-Slavica*. 1978. Т. 24. С. 63–89.
11. Кирпичников А. Первая столица Руси Старая Ладога. URL: <http://nasledie-rus.ru>
12. Кузьмин С. Ладога в эпоху раннего средневековья (середина VIII – начало XII в.) URL: <http://nwae.spb.ru>
13. Кузьмин С. От Скифии к России URL: <http://nwae.spb.ru>
14. Мельникова Е. Балтийская система коммуникаций в I тысячелетии н. э. Древнейшие государства Восточной Европы. 2009 год. Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен. Москва: Индрик, 2010. С. 43–57.
15. Михайлов К. Элитарные могилы Старой Ладоги на фоне погребальных традиций эпохи викингов. Ладога и Ладожская земля в эпоху средневековья. Санкт-Петербург: Изд-во «Нестор-История», 2006. Вып. 1. С. 47–53.
16. Михайлов К. Южноскандинавские черты в погребальном обряде Плакунского могильника. Новгород и Новгородская земля. Новгород, 1996. Вып. 10. С. 52–59.
17. Молчанова А. Балтийские славяне и Северо-Западная Русь в раннем средневековье. Дисс. ... кандидата исторических наук. Москва, 2008. URL: <http://russbalt.rod1.org/index.php?PHPSESSID=374f321f4887b0edc616a537e156fd10&topic=1800.0>
18. Никольский С. О дружинном праве в эпоху становления государственности на Руси. Средневековая Русь. Москва: Изд-во «Индрик», 2004. Вып. 4. С. 5–48.
19. Пчелов Е. Рюрик. Москва: Мол. гвардия, 2012. 317 с.
20. Равдоникас В. Старая Ладога. URL: <http://ulfdalir.ru/literature>
21. Реизов Б. Творчество Вальтера Скотта. Москва – Ленинград: Худож. лит., 1965. 499 с.
22. Рябинин Е. Скандинавский производственный комплекс VIII века из Старой Ладоги. URL: <http://www.ladogamuseum.ru/article/ryabinin/>

23. Рябинин Е., Черных Н. Стратиграфия, застройка и хронология нижнего слоя Староладожского земляного городища в свете новых исследований. Советская археология. 1988. № 1. С. 72–100.
24. Селин А. Староладожский миф в академическом дискурсе последних лет. Петербургские славянские и балканские исследования. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2012. № 1 (11). Январь – Июнь. С. 117–126.
25. Семёнова М. Быт и верования древних славян. – Санкт-Петербург: Азбука, 2000. 560 с.
26. Семёнова М. Валькирия: Роман, повести. Санкт-Петербург: Терра – Азбука, 1995. С. 5–308.
27. Семёнова М., Константинов А. Меч мёртвых: Роман. Москва: ОЛМА-ПРЕСС; Санкт-Петербург: «Нева», 1998. 559 с.
28. Семёнова М. Лебеди улетают: Повесть. Семёнова М. Валькирия: Роман, повести. Санкт-Петербург: Терра – Азбука, 1995. С. 397–442.
29. Семёнова М. Мы – славяне!: Популярная энциклопедия. Санкт-Петербург: Азбука, 1998. 560 с.
30. Семёнова М. Пелко и волки: Историческая повесть. Семёнова М. Викинги: Сборник. Санкт-Петербург: Азбука – Терра, 1996. С. 255–412.
31. Семёнова М. Поединок со Змеем: Мифологический роман. Санкт-Петербург: Азбука–Терра, 1996. 400 с.
32. Семёнова М. Я расскажу тебе о викингах: Очерк. Семёнова М. Викинги: Сборник. Москва: АСТ; Санкт-Петербург: Азбука, 2007. С. 413–590.
33. Толкачёва В. Условно-исторические романы М.Семёновой в современной прозе. Известия Волгоград. гос. пед. ун-та. 2012. Филологические науки. Вып. № 11. Т. 75. С. 141–144. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/uslovno-istoricheskie-ro-man-y-m-v-semyonovoy-v-sovremennoy-proze>
34. Толочко А. Очерки начальной Руси. Киев–Санкт-Петербург: Лаурис, 2015. 336 с.

Анотація

**А.А. Висоцький. Ладога в прозі М. Семенової:
художня реконструкція життя середньовічного міста
та її историко-археологічний контекст**

У статті розглядаються твори М. Семенової «Лебеди улетают», «Пелко и волки», «Ведун», «Валькирия» тощо, сюжетна дія в яких так чи інакше пов'язана з Ладогою. Публікація є спробою схарактеризувати особливості

художньої реконструкції життя ранньосередньовічного міста в її зв'язках з відповідним фаховим досвідом останніх десятиріч, акцентувати увагу на специфіці відбору авторкою історико-археологічних даних для моделювання образів і сюжетних картин. Підкреслюється, що обізнаність М. Семенової у відповідному матеріалі реалізується як у деталізованій різноплановій інформації, так і в бажанні письменниці домогтися відповідності психології персонажів визначальним властивостям історичної епохи.

Стаття може бути корисною при уточненні авторського погляду на події IX ст. у його зв'язках з сучасними науковими версіями про роль і місце Ладоги в східнослов'янській історії, при доповненні різноманітних інтерпретацій конкретної історичної епохи в художній літературі останнього часу.

Ключові слова: художньо-історична проза, ранньосередньовічна Ладога, «прикликання варягів» у художній літературі, актуалізація історії, контекст, авторська концепція, витоки Русі.

Аннотація

А.А. Высоцкий. Ладога в прозе М. Семенової:

художественная реконструкция жизни средневекового города и её историко-археологический контекст

В статье рассматриваются произведения М. Семенової «Лебеди улетают», «Пелко и волки», «Ведун», «Валькирия» и др., сюжетное действие в которых так или иначе связано с Ладогой. Публикация является попыткой охарактеризовать особенности художественной реконструкции жизни раннесредневекового города в её связях с соответствующим профессиональным опытом последних десятилетий, акцентировать внимание на специфике отбора автором историко-археологических данных для моделирования образов и сюжетных картин. Подчеркивается, что осведомленность М. Семенової в соответствующем материале реализуется как в детализированной разноплановой информации, так и в желании писательницы добиться соответствия психологии персонажей определяющим свойствам исторической эпохи.

Статья может быть полезна при уточнении авторского взгляда на события IX в. в его связях с современными научными версиями о роли и месте Ладоги в восточнославянской истории, при дополнении разнообразных интерпретаций конкретной исторической эпохи в художественной литературе последнего времени.

Ключевые слова: художественно-историческая проза, раннесредневековая Ладога, «призвание варягов» в художественной литературе, актуализация истории, контекст, авторская концепция, истоки Руси.

Summary

A.A. Vysotskiy. Ladoga in M. Semenova's narrative literature: literary reconstruction of the medieval city life in its historical and archeological context

The article reviews M.Semenova's works "Swans fly away", "Pelko and wolves", "Wizard", "Valkyrie" etc., which plots somehow deal with Ladoga. The publication tries to describe the peculiarities of the literary life reconstruction of the early medieval city in its bonds with the following experience of the past decades, to focus one's attention on the author's particular choice of historical and archeological data for modelling characters and scenes. It is stressed that M.Semenova's knowledge of the studied material is presented through the diverse detailed information as well as through the writer's desire to achieve the correspondence between characters' psychology and the distinguishing features of the given historical period.

The article can be practical for clarifying the author's view of the events in the 9th century in its connection with the modern scientific theories on the role and place of Ladoga in East Slavic history, being extended with various interpretations of the definite historical period in the fiction of the present.

Key words: historical narrative literature, early medieval Ladoga, "calling of the Varangians" in fiction, historical actualization, context, author's idea, Rus origins.

Інформація про автора

Висоцький Андрій Анатолійович – кандидат філологічних наук, доцент загальноуніверситетської кафедри світової літератури та культури Херсонського державного університету; вул. 40 років Жовтня, 27, м. Херсон, 73000, Україна; <http://orcid.org/0000-0002-2505-6436>